

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

OSZTRÁK–MAGYAR SZELLEMTÖRTÉNETI DISKURZUSOK ÉS TANULSÁGAIK

Dagobert Frey és Angyal Endre

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

.....
AUSTRIAN–HUNGARIAN INTELLECTUAL HISTORY DISCOURSES
AND LESSONS LEARNED

Dagobert Frey and Endre Angyal

My study analyses the work of an Austrian and a Hungarian intellectual historian, while also presenting their mutual influences, the conditions of reception, the institutional background and the historiographical context of the time. It details the main intellectual history works of Dagobert Frey and Endre Angyal, their reception and the authors' relationships, and then makes observations on the nature of transnational scholarly relations and knowledge transfer, and the conditions for the adaptation of particular historiographical trends.

Keywords: historiography, intellectual history, history of ideas, history of concepts, art history, Austrian–Hungarian relations
.....

Mályusz Elemér visszaemlékezéseiben Dagobert Frey osztrák művészettörténész (1883–1962) fő művét (*Gotik und Renaissance*) [Gótika és reneszánsz] „a szó legszorosabb értelmében vett szellemtörténeti” munkának nevezte.¹ Szűkebb céhbeli keretek között dolgozó magyar történész részéről ez volt az egyedüli méltatása Frey szellemtörténeti munkásságának, recepciója inkább a művészet- és irodalomtörténetben volt. Tanulmányom kettős feladatra vállalkozik: Frey szellemtörténeti és elméleti munkásságának rekonstrukciójára, valamint a magyar fogadtatás bemutatására.² A magyar recepció központi alakja egy kevésbé ismert szellemtörténész, Angyal Endre volt, ezért az ő nézeteinek, vitáinak, kapcsolatrendszerének tárgyalása képezi írásom másik nagyobb egységét. A téma felvetés apropóján megvizsgálom az egyes szakmák eltérő reakcióinak, vagy éppen a reakció hi-

Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató. A tanulmány elkészítését a Bolyai János-ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

- 1 Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források) 387.
- 2 Egy korábbi írásomban még csupán érintettem Frey munkásságát. Lásd Törő László Dávid: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történészek példáján. *Valóság* 63 (2020) 63–76.

ányának okait, miközben a szellemtörténet befogadásának – intézményes, episztemológiai, politikai – feltételére is kitérek. Az így megrajzolt historiográfiai képben nem csupán a két címszereplő jelenik meg, hanem az a diszkurzív közeg is, amelyben szövegeik jelentést kaphatnak, tehát más osztrák és magyar történészek vonatkozó munkássága (Hans Hirsch, Zádor Anna, Zolnai Béla). A diskurzuselemzés arra is választ adhat, hogy az egyes irányzatok mennyire tartoztak a *mainstream*hez vagy mennyire voltak esetleg marginálisabb jelenségek a történetíráson belül. Írásom mindezekén kívül adalékot nyújt az osztrák, német és magyar tudományközi kapcsolatok transznacionális szemléletű történetéhez.

Dagobert Frey jelentősebb szellemtörténeti művei

A Dagobert Frey munkásságát elemző szerzők általában kiemelik sokoldalú érdeklődését, „polihisztor” voltát: az osztrák történetést érdekelte a biológia, az építészet, művészet-filozófia, a művészeti földrajz és az antropológia is.³ A későbbi történész 1909-ben végezte el a bécsi műegyetemet [Technische Hochschule] és ott is habilitált, építészmérnöki diplomát szerzett.⁴ 1911-től a műemlékvédelemmel foglalkozó Bundesdenkmalamt munkatársa, Max Dvořák művészettörténész halála után pedig az ehhez a hivatalhoz tartozó Kunsthistorisches Institut vezetője lett. 1931-ben Ausztriából Breslauba költözött és az ottani egyetem művészettörténeti tanszékén tanított nyilvános rendes tanárként. A szellemtörténeti érdeklődés itt egyre inkább a német népi történetiszemlélettel vegyült. A történész műemlékek történeti elemzése alapján Lengyelország német „kultúrta” voltát igyekezett alátámasztani, amivel a német hatalmi törekvések megalapozásához járult hozzá. Lengyelország legyőzése után ráadásul tevékenyen részt vett a lengyel műkincsek Németországba hurcolásában. A következőkben tárgyalt szellemtörténeti könyve – valószínűleg élete fő műve – még Frey életpályájának ezen „völkisch” korszaka előtt íródott.

Freynek tehát (ellentétben például Max Dvořákkal) nem volt történészi képzettsége, a művészettörténetbe Dvořák vezette be és ő is segített neki elhelyezkedni a műemlékvédelemnél. Visszaemlékezéseiben az „outsider” pozícióját előnynek tekintette, mert így, elmondása szerint, kritikusabb és szabadabb lehetett.⁵ Más szellemtörténészekhez képest a saját megközelítéseit elméleti szempontból jobban megalapozottnak tartotta (ebben egyébként nem túlzott sokat), és így a történetfilozófiában is elmélyült, mint azt legfontosabb könyve is szemlélteti.⁶

3 Hans Tintelnot: Dagobert Frey. In: *Dagobert Frey (1883–1962). Eine Erinnerungsschrift*. Hrsg. Hans Tintelnot. Kiel, 1962. 17–28.; Beate Störkuhl: Paradigmen und Methoden der kunstgeschichtlichen „Ostforschung”. Der „Fall” Dagobert Frey. In: *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Hrsg. Robert Born. Berlin, 2004. 155–172.; Végh János: Dagobert Frey és az Ostforschung. *Enigma* 27 (2020) 102. sz. 92–101.

4 Később írt visszaemlékezése szerint valójában mindig is építésznek érezte magát, bár nem épített semmit. Dagobert Frey: Selbstdarstellung. In: *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. I–II. Hrsg. Nikolaus Grass. Innsbruck, 1950–1951. II. 51.

5 Uo. II. 54.

6 A szellemtörténet és művészettörténet kapcsolatáról többek között lásd W. Eugene Kleinbauer: Geistesgeschichte and Art History. *Art Journal* 30 (1970–1971) 148–153.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 153–176.

Az 1929-ben megjelent *Gotik und Renaissance* történetivé teszi és fejlődésében mutatja be az emberi képzelőerőt, pontosabban azt, ahogy látunk és szemléljük a minket körülvevő világot. Egy történeti könyvben a szellemtörténeti módszer Frey szerint a szintetikus látásmódra való törekvést jelenti és eljárására az a jellemző, hogy a történeti jelenségeket nem külső körülményekből, például a politikai vagy a földrajzi viszonyokból, hanem a szellemi tényezőkből⁷ vezeti le részben racionális, részben intuitív alapon, amelyek között a művészeteket illeti kiemelt figyelem. A könyv szerint a nagy művészeti irányzatokra jellemző egy sajátos látásmód, amely történetileg alakult ki – egy-egy ilyen látásmód teljesen áthatja az adott korszak társadalmát és tudományát, végső soron gondolkodásmódját. Frey elsősorban az általa távolságtartással kezelt reneszánsz érdekli, mert szerinte a modern korig érezhető a hatása. Míg a gótikus ábrázolás térben és időben egymástól távol álló jelenségeket jelenített meg (például a festészetben) és nem kínált egységes mércét a megjelenített állapotok érzékeléséhez, addig a reneszánsz a tér és idő egységét ábrázolja, az ábrázolt testet pedig objektíve elhelyezi a természetben, miközben maximális pontosságra és a valóság visszaadására törekszik. A háromdimenziós látás nem eleve adott: a térbeli látásmódra a reneszánsz „szoktatta” rá az embert azáltal, hogy a művészetet a valóság tükrévé igyekezett tenni. A gótikus kép kompozíciója ezzel szemben még kitalált, rendezőelve vallási és kozmikus hierarchia – a tér a gótikában szubjektív élmény. A gótikában az adott képen idő és tér szerinti mozgás zajlik, ezért az ábrázolt dolgokat egymásutániségükben kell olvasni (szemléltető példa rá: Bayeux-i faliszőnyeg), ahogyan azt a középkori ember tette. A reneszánszban azonban a tekintetnek rögtön az egészet fel kell fognia, a képnek egy pillantás alatt kell hatnia, hiszen totalitás megragadására, objektív térábrázolásra törekszik.⁸ Nem lenne szellemtörténeti mű, ha ezeket a látásmódokat és térfelfogásokat ne vonatkoztatná az adott kor összes művészeti jelenségére, így Frey azt is elemzi, miként érvényesült a gótika és reneszánsz az építészetben, költészetben, filozófiában, szobrászatban, a színházban és a zenében. Így míg a zenében a gótikát a polifon hangzás, addig a reneszánszt az egymást kiegyensúlyozó szólamok egybeszerkesztése, a harmóniára és egységre való – matematikai – törekvés jellemzi. A látás mellett az osztrák történész tehát a hallást is történetivé tette művében.⁹ A könyvet áthatja a szellemtörténettel szinte menetrend szerint érkező kultúrpeszimizmus és a modern korral való elégedetlenség. Tézise szerint ugyanis a reneszánsz látás- és gondolkodásmódja erkölcsileg elszegényítette a nyugati civilizációt, amely a világ jelenségeit egyedül mérni, számszerűsíteni, a természetet pedig hódoltatni akarja – az ebből a szellemből kinövő eszmék, a kapitalizmus és a szocializmus egyaránt mechanizálják az életet és az embert. Egy távol-keleti romantikus kitekintés keretén belül megjegyzi, hogy ezzel a nyu-

7 Így a nagy földrajzi felfedezéseket Frey szerint elsősorban az a szellemi törekvés motiválta, hogy a Földet a maga totalitásában át lehessen tekinteni, ezáltal „szellemileg” meghódítani. Dagobert Frey: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Augsburg, 1929. 27.

8 Uo. 37–89. Később Frey árnyalta, kiegészítette az 1929-ben kifejtett tézisét. A középkori szemléletben is elterjedt volt a szimultán tekintet, csak a tartalma volt más, hiszen a transzcendens egészre irányult, szemben a reneszánsz valóságos, ám tulajdonságok nélküli tereire. Dagobert Frey: *Kunst und Sinnbild*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*. [Hrsg. Gerhard Frey.] Darmstadt, 1976. 183.

9 Frey: *Gotik und Renaissance*, 227–254. [Ellenpont és harmónia című fejezet.]

gati racionalizmussal szemben a példaszerű kínai életfilozófia és építészet a természettel való harmonikus együttélést (nem annak leigázását és pontos mérését) szeretné elérni.¹⁰ A Dagobert Frey által választott szellemtörténeti módszer egyébként akár leírható a gótikus és reneszánsz látásmód ötvözeteként is. A szellemtörténet történetfelfogása egyszerre épít a gótikus egymásutániséagra, ami egy szukcesszív, genetikus szemlélet, amely az idő változásának szerepét emeli ki és a reneszánsz egymásmellettségre, melyre a szimultán látásmód jellemző, hiszen történeti vizsgálódásai során mindig egy adott kort teljesen kifejező értéket keres, amelyet a történelemnek is egységben kell látnia. Frey mindemellett az emberi tudat és képzelőerő történeti alakulását nem csupán szellemi tényezőkre vezette vissza. Könyvét azzal zárta, hogy objektív, biológiai alapja is van az emberi szemlélet alakulásában történő változásoknak.¹¹

Jóllehet Frey történeti pályájának az 1930-as évektől kezdve volt egy hosszú időszaka, amelyben a német *Volksgeschichte* hatása egyre erősödött, emellett végig foglalkozott szellemtörténeti kérdésekkel is. Legjelentősebb, 1942 és 1945 között írt, több mint száz oldalas elméleti szövege (*Kunst und Sinnbild*) [Művészet és jelentéskép] kéziratban maradt, és először 1976-ban adták ki. Saját szellemtörténeti alapállását úgy határozta meg, hogy közben megjelent benne új történetfelfogásának kulcsfogalma, a népiség is:

„A mostani évszázad elejének szellemtörténeti beállítódása megpróbálja egyesíteni a stilisztikai és a történeti szemlélet eredményeit, amelynek során nem közvetlenül a történelmi tárgy képi tartalmát veszik alapul, hanem a művészi megmunkálást, mint formai-tartalmi egységet. A műalkotás a korszak és annak szubjektív hordozója, a népiség művészeti lényege fejeződik ki.”¹²

A gondolatgazdag tanulmány elsősorban azt vizsgálta, hogy a műalkotás, mint objektív adottság, hányféleképpen ruházható fel jelentéssel (ezt a művészettörténeti problémát tágabban lehet úgy is értelmezni, mint általában történész és forrás viszonyát), és miért van feszültség a forma és értelem között. A szöveg a jelentésadás módjainak és a szellemtörténész által vizsgálandó kérdéseknek hatalmas sokféleségét vonultatja fel. Néhány példát említek ezek közül.

A művész életútja során máshogy értelmezi a saját művét, többször átértékeli saját alkotását. A színeknek, hangoknak különböző jelentései vannak. A műemlékeket politikai törések idején gyakran lerombolják, ami a legerősebb bizonyítéka annak, hogy minden műalkotásnak sajátos értelme van. Elemzi a címadások filozófiáját: ezek valami többet hoznak felszínre egy műből, mint ami eredetileg benne rejlik – ezért hát minden értelmezés kapcsolódik ugyan az objektív adottsághoz, de azért átalakítja, dúszítja, többé teszi azt. Az izolációs eljárás hatásait is vizsgálja: egy idézetként megjelenő szövegrész az eredeti szövegnek már más jelentést adhat, mint az eredeti szöveggörnyezet. Nemcsak az értelmezés lehet feszültségben a műalkotással, hanem a mű anyaga is – a kő és bronz ön-

10 Frey: *Gotik und Renaissance*, 282.

11 Uo. 292.

12 Frey: *Kunst und Sinnbild*, 113–114. [Ford. T. L. D.]

magában a tartósság, a korokfelettség szimbólumai, de a középkori üvegfestészetben az üveg jelentősen hozzátesz az elkészült mű hatásához. A középkori vár nemcsak védelmi objektum volt, hanem erősnek is kellett látszania – nemcsak hadtörténeti szempontból lehet tehát elemezni ezeket az épületeket. Frey felvetette még a testbeszédnek vagy a díszítés pszichológiájának a problémáját is.

Az általa érintett kérdések közül csak néhányat soroltam fel, ez a felsorolás azonban jól megmutatja Frey kalandozó természetét és sokoldalú érdeklődését.¹³ Nem lehet viszont napirendre térni afelett, hogy tulajdonképpen mivel ért véget gondolatmenete. Azzal fejezte be értekezését, hogy minden műalkotás akarati aktus, amellyel saját életterünket reprodukáljuk kicsiben, és ezáltal a világ uralásának érzete keletkezik bennünk. „Minden alkotás egy megfoghatóvá-tétel, egy sajátunkká-tevés, egy uralás.”¹⁴ A műemlékek politikai jelentésének fontosságát hangsúlyozó szöveg ráadásul azokban az években készült, amikor Frey vezető szerepet játszott a régi lengyel művészet germanizálásában. Annak is volt valami pikantériája, amikor történelemben (azaz: műalkotásokban, emlékekben) gazdag és történelemben szegény területekről írt, hozzátéve, hogy egy utazó másképp tapasztalja meg az előbbi és az utóbbit¹⁵ – mindeközben pedig egy olyan rendszer szolgáltatásban állt, amely épp „történelemszegénnyé” tett egy megszállt területet.

A szerző későbbi, azaz a második világháború utáni szellemtörténeti írásait is érdemes szemlézni, hogy a folytonos elemek láthatóak legyenek. 1949–1950-ben készült, később kiadott, *Kunst und Geschichte* [Művészet és történelem] című kéziratában a kettő közötti különbséget és hasonlóságot járta körül. A tudomány kötődik az igazság és megismerés értékeihez, míg a művészet saját maga állítja elő az értékmérőt, nem kötődik egy rögzített értékhez. A tudományos elméletet meg lehet cáfolni, a művészeti alkotás soha nem veszíti el aktualitását. Ez az éles szembenállás azonban csak a természettudományok és a művészet között létezik, a történelem és művészet viszonya egészen más, hisz a történetírás közelebb áll a művészethez, mint a természettudományhoz. A történelemben minden értelmezés, amely a tényanyagon túlmutat, már intuíciót és nyelvi megformálást igényel, ennek következtében minden történelmi munka szubjektív emberi dokumentum is, amelyek időszerűsége nem múlik el.¹⁶

Frey 1958-ban a historiográfia műveléséről is kifejtette nézeteit. A tudománytörténet szerinte egy toleránsabb beállítódást eredményezhet, amely a számos ellentétes álláspont mérlegeléséhez nyújt támpontokat. Jellemző szellemtörténeti gondolkodást tükrözött javaslata: Frey szerint a különböző irányzatok történeti elemzéséből egy olyan, háromdimenziós történelemtér keletkezik, amelyben a legkülönbözőbb iskolákat együtt, egy nagy összefüggésben, térben láthatjuk.¹⁷

13 Érdekes viszont, hogy a vizualitás kérdését ilyen mélyen elemző tudós élete során lényegében alig foglalkozott a film problémájával.

14 Frey: *Gotik und Renaissance*, 210.

15 Frey: *Kunst und Sinnbild*, 152.

16 Dagobert Frey: *Kunst und Geschichte*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*, 1–34.

17 Dagobert Frey: *Probleme einer Geschichte der Kunstwissenschaft*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*, 35–82.

Kérdés lehet ezek után, hogy az 1929-es munkáján kívül voltak-e a szerzőnek nagyobb lélegzetvételű tanulmányai, amelyekben a gyakorlatban valósította meg a szellemtörténeti programját. Ebből a szempontból a *Dämonie des Blickes* [Tekintet démonisága] című írását¹⁸ emelném ki, amely az emberi szemek ábrázolását helyezi történeti perspektívába. A fő művén kívül ez volt a legjelentősebb szellemtörténeti tanulmánya. Frey gondolatmenetében az ember a személyiség szellemi oldalát a másik ember szemében fedezi fel, a másik szeme emlékezteti a saját és embertársa esendőségére, emberi mivoltára, tehát démoni jellegére.¹⁹ Az osztrák szerző a történelmi korszakokat aszerint osztja fel, hogy a szobrok és festmények miként ábrázolták az emberi szemeket: a nyugodtabb korokban a szem harmonikusan illeszkedik a test összképébe, tehát önmagában keveset árul el. A zavarosabb, hanyatló periódusokban a szemeket külön kiemelik, nagy jelentőségre tesznek szert és lelki, pszichológiai problémákat tükröznek. Frey az ilyen kérdések kutatásához egy egyetemes emberi látószöveget tart fontosnak, ugyanis szerinte ebben az esetben valamilyen általános emberinek, a tudatalatti félelmeinknek a történetileg változó alakjairól van szó. Úgy gondolom, a szerző ezzel a programmal közel került a mentalitástörténethez,²⁰ ez pedig jól mutatja, hogy a tudattalan, babonás-mágikus emberi hiedelmeket nem csupán a francia irányzatok vizsgálták, hanem a szellemtörténet is érdeklődött irántuk. Dagobert Frey szellemtörténeti munkáinak tartalmi-szemléleti áttekintése után azt vizsgáljuk meg, hogy milyen viszonyban állt a kor osztrák történetírásával, majd gondolatainak magyarországi recepcióját vesszük szemügyre.

Gótika és reneszánsz – másképp

Tényleg *outsider*ként tekinthetünk Freyre a kortárs osztrák történetírásban? Vannak arra utaló jelek, hogy ez nem csak a szerző utólag konstruált önképe volt. Hans Hirsch, az Osztrák Történetkutató Intézet [Institut für Österreichische Geschichtsforschung] igazgatója²¹

18 Dagobert Frey: *Dämonie des Blickes. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse* (1953) Nr. 6. 245–298.

19 „Az arcot, mint a szellemi személyiség kifejeződését elsősorban a pillantásban éljük meg. [...] A pillantásban éli meg az ember az emberben lévő démont és ezzel a saját démoniságát másokban.” Uo. 250. [Ford. T. L. D.] Frey itt azokra az ókori hiedelmekre utalt, hogy a pillantás gyilkos is lehet, amellyől meg kell védeni az embereket, vagy a babonára, hogy a szem fertőző betegségeket is átadhat. Frey szerint a szem szuggesztív erejétől való kulturális félelem mélyebb szellemi gyökerekből táplálkozik és elárulhat valamit az emberről általánosságban – innen a tanulmány címe.

20 Ennek ellenére azért szempontjai nem teljesen azonosak a francia mentalitástörténettel, attól Frey szemléletét különösen a tömegkultúrához való viszonyulás választja el, az osztrák történész írásaiban ugyanis forrásként gyakran az értelmiség és a hivatalos tudomány szövegei, valamint a kiemelkedő (híresebb) művészek alkotásai kaptak helyet. A mentalitástörténet, eszmetörténet, szellemtörténet viszonyáról lásd például Ernst Schulin: *Geistesgeschichte, Intellectual History and Histoire des Mentalités seit der Jahrhundertwende*. In: uő: *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch*. Göttingen, 1979. 144–162.; Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. [Jav. kiad.] (Osiris Tankönyvek) 473–499.

21 Andreas H. Zajic: Hans Hirsch (1878–1940). Historiker und Wissenschaftsorganisator zwischen Urkunden- und Volkstumsforschung. In: *Österreichische Historiker. Lebensläufe und Karrieren 1900–1945*. I. Hrsg. Karel Hruza. Wien, 2008. 307–417.

1932-ben Gótika és reneszánsz írásunk fejlődésében címmel tartott előadást az Osztrák Tudományos Akadémia éves ülésén. Három évvel Frey könyvének megjelenése után, szinte azonos tematikával született egy fontos szöveg a korszak tudományos életének befolyásos alakjától – érdemes tehát megvizsgálni, hogyan viszonyult ez a tanulmány Freyhez vagy a szellemtörténethez.

Freyhez lényegében sehogy: a könyvét nem hivatkozta, pedig az egyik lábjegyzetben felsorolta mindazokat a szerzőket, akik gótika és reneszánsz témájában munkálkodtak.²² A szellemtörténet viszont nem volt idegen Hirsch számára, hiszen saját eljárását „alapvetően szellemtörténetinek” nevezte.²³ Írásából kiderül, hogy ő eszme- és fogalomtörténetet értett az irányzaton. Azt vizsgálta ugyanis, hogy a „gótikus írás” honnan kapta a nevét, mi volt az oka annak, hogy sokáig negatív, és a mainál szélesebb értelemben használták, a barbárság szinonimájaként (például Lorenzo Valla itáliai humanista a római írásjelek háttérbe szorításáért a gótokat okolta). Hirsch szerint a reneszánsz gótikaképe hibás volt, és sok tekintetben germanofóbiából, illetve a középkor lenézéséből táplálkozott. Ez azonban nem a reneszánsz sajátossága volt, a németellenességet pedig valószínűleg az egyházi reformmozgalmak örököítették át a későbbi korokra. A reneszánsz után a francia felvilágosodás is ezt a negatív képet terjesztette, míg végül a szakmaibb felfogás csak később, a 19. század elejére alakult ki, amikor Németország végre megszabadult a francia kultúra befolyásától – ebből adódik, hogy a gótikus írás fogalma a mai értelmében csak a 18. és 19. századtól alakult ki, korábban teljesen más jelentéssel ruházták fel. A 19. században aztán győzött a tudomány, francia és német tudósok együtt mutatták ki: a gót írás az újlatin és germán népek szimbiózisából jött létre. Hirsch persze mindezt nem hagyta annyiban, mert arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy bár a gótikus írás nem tisztán német eredetű, de mégis az északi népek szellemi sajátosságát tükrözik.²⁴

Azt gondolom, jól látszik a két szellemtörténet különbsége. Frey sokkal általánosabb és szintetikusabb problémafelvetéssel, szemlélettel, történetfilozófiai vétezettséggel dolgozott, Hirsch ellenben szűkebb tárgyon alkalmazta a historizmustól alapvetően nem sokban különböző fogalomtörténeti módszert.²⁵ Frey maga is vívódott azzal kapcsolatban, hogy szellemtörténete nem túl elrugaszkodott-e. Később visszatekintve arról írt, hogy szükségét látta, hogy valami konkrétabb és tényszerűbb vizsgálattal (műemlék-topográfia)²⁶ kiegészítse, ellensúlyozza.

22 Hans Hirsch: *Gotik und Renaissance in der Entwicklung unserer Schrift*. Wien, 1932. 26. 1. j.

23 Uo. 18. A kor osztrák történetírásában a „szellemtörténet” jelszava ekkor már elterjedt volt, például Heinrich von Srbik vagy Heinrich Kretschmayr írásaiban is.

24 Uo. 27. A szöveg megállapításai egyébként jól illeszkedtek a korabeli osztrák–német *völkisch* diskurzusba: a francia felvilágosodással és a keresztény egyházzal szemben a középkori germán nép kultiválása.

25 Az általa vezetett Történetkutató Intézetben az 1933/34-es tanévben tartott is felolvasást a „középkor szellemtörténeti problémáiról”, bár nem ez az irány volt az intézmény fő profilja. Manfred Stoy: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. München, 2007. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 50) 95.

26 Szintén 1929-ben jelent meg a Burgenlandról szóló, népi német szemléletű műemlék-topográfiai műve. Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Wien, 1929. Frey itt nem elemzett részvételeiről a Burgenland-vitákban lásd Törő László Dávid: *Történelem határhelyzetben. Történeti viták Nyugat-Magyarországról és Burgenlandról 1918–1945*. Bp., 2024. 147–148.

„A szellemtörténeti érdeklődésemmel szemben teljesen más jellegűek a művészettopográfiai munkák, így azokat mindig egy értékes kiegészítésnek és egy számomra szükséges ellensúlynak tekintettem, amelyek vitális jelentősége pontosan a teljesen konkrét, a művészettörténeti objektumhoz, a tiszta ténykutatáshoz való visszatérésben rejlett, mindebben pedig, ha csekély mértékben is, de a felfedezés öröme is motiválónak hatott.”²⁷

Tanulságos szövegrészlet: még a szellemtörténetet olyan jól értő történésznek is hiányérzete van, ha nem társul munkájához a faktológiához társuló „felfedezés” öröme.²⁸ Szellemtörténeti történetfilozófiát egyébként a fiatalabb osztrák történészpalánták is olvastak. Az 1910-ben született és a Bécsi Egyetemen 1928-tól történelmet tanuló Heinrich Appelt visszaemlékezve arról írt, hogy az átélt nagy változások okait úgy próbálta értelmezni, hogy Oswald Spenglert olvasott. A történetfilozófiai olvasmányok ellenére azonban a „rankei objektivitást” kereste tanáraiban, s a „tudományos objektivitásra való törekvése” miatt kedvelte például Heinrich von Srbik előadásait.²⁹ A professzionalizáció tehát egyfajta szűrőt jelentett a történetfilozófiai konstrukciókkal szemben.

Frey kapcsolatai a hazai tudományos élettel

A recepciót meghatározó személyes és intézményközi kapcsolatok érthető módon elsősorban a művészettörténetben épültek ki. A magyar művészettörténet két meghatározó, egymással szemben álló alakja akkoriban a német kultúra és filozófia, de a szellemtörténet iránt is nyitott Hekler Antal, valamint a német helyett inkább az olasz kultúra iránt vonzódó, történetfilozófiai kevesbé művelt Gerevich Tibor voltak.³⁰ Ezt figyelembe véve nem meglepő, hogy Frey Hekler meghívására jött Magyarországra: 1927-ben az osztrák barokk művészet magyarországi vonatkozásairól tartott vetítésekkel tarkított előadást az Iparművészeti Múzeum előadótermében.³¹ Az osztrák történész itt arról beszélt, hogy a barokkban az „abszolút monarchia szelleme és társadalmi formája” tükröződött, és mivel magyar arisztokraták is szerepet játszottak az elterjedésében, ezért a témát csak közös

27 Frey: *Selbstdarstellung*, 64.

28 Később Arlette Farge francia történész a levéltárak „csábító erejéről” írt könyvet. A régi, autentikus dokumentumok csábítása, a tapintásuk, általában az érzékelésük jelentette öröm szerinte a posztmodern kihívás után is megmaradt. Arlette Farge: *The Allure of the Archives*. New Haven – London, 2013. Ha a könyv nem is a műemlék-topográfiáról szól, Frey esetére mégis jól illik.

29 Heinrich Appelt. In: *Recht und Geschichte. Ein Beitrag zur österreichischen Gesellschafts- und Geistesgeschichte unserer Zeit. Zwanzig Historiker und Juristen berichten aus ihrem Leben*. Hrsg. Hermann Baltl – Nikolaus Grass – Hans Constantin Faußner. Sigmaringen, 1990. (Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte 14) 10.

30 Markója Csilla: „Ellentétek keresztezési pontja vagy magad is”. Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma* 15 (2008) 54. sz. 37., 47. Érdekes, ugyanakkor valamennyire jellemző tény, hogy a hazai szellemtörténeti zászlóbontásnak szánt, *A magyar történetírás új útjaiban* a művészettörténeti fejezetet nem Hekler, hanem Gerevich írta. Gerevich Tibor: *Művészettörténet*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. 87–140.

31 Frey professzor előadása a Régészeti Társulatban. *Nemzeti Ujság* 1927. február 4. 7.

osztrák–magyar kutatások vizsgálhatják.³² 1934-ben már mint bresloui egyetemi tanár érkezett tíz napra Budapestre, ezúttal is Hekler vendégeként.³³ A Művészet és szimbólum a középkorban és a barokk időkben című előadást Hekleren kívül Hans Georg Mackensen német követ, a kultuszminisztérium képviselőjében pedig Jalsoviczky Károly miniszteri tanácsos is meghallgatták a Mérnök és Építészegylet székházában. Frey ezúttal az 1929-ben kifejtett nézeteit egyértelműen aktuálpolitikai jelentéssel adta elő, amikor kifejtette, hogy a transzcendens középkor és a realista reneszánsz szembenállása ma új mérőfölközhöz érkezett, mivel megszűnt a reneszánsz hatóereje és végre valami új, a reneszánszhoz hasonló nagyságú változás jöhet helyette. Nem lehet kétséges, hogy a realista-mechanikus reneszánsz helyett valamilyen transzcendens, misztikus erő felemelkedését várta a művészettörténész.³⁴

A vendégelőadásokon kívül egy tanulmánya is megjelent magyar folyóiratban. Frey egy magyarra fordított tanulmánya a művészettörténet-írás és a régészet közös folyóiratában, az *Archaeológiai Értesítő*ben jelent meg. A publikációnak viszonylag semleges, kultúrpolitikai szempontból biztonságos témája volt, mert egy, a bécsi hadilevéltárban talált térképet ismertetett, és a magyar művészettörténészekkel csak a budavári palota átépítésének datálási kérdésében szállt vitába.³⁵ Ezúttal nem a történetfilozófus, hanem az adatkutató Frey nyilvánult meg, amikor leszögezte, hogy egy épület építőmesterének beazonosítását stíluskritikailag nem, csak levéltári kutatások alapján lehet meghatározni. Írását egy gesztusértékű megjegyzéssel zárta: „A felvetett probléma [a budai várpalota építőmesterének kiléte – T. L. D.] megoldását azonban már magyar kollégáimra kívánám bízni, akik Hekler professzor avatott irányítása mellett oly szép eredménnyel vették munkába a magyarországi barokk művészet történetének feltárását.”³⁶

A szellemtörténet hazai története megértésének szempontjából jelzésértékű, milyen recenzió született a szerző 1929-es könyvéről.³⁷ Hekler Antal tanítványa, Zádor Anna írt ismertetést az *Archaeológiai Értesítő* számára a *Gotik und Renaissance*-ról. A könyvkritika a mű számos erényét hangsúlyozta: az összehasonlító módszert, a tág perspektívát, a szellemtudományos alapokon nyugvó művészettörténet „szilárd cölöpökre” való építését, fogalomalkotási merészségét, azt, hogy a gótika és a reneszánsz Freynél a megszokottól

32 Ein Vortrag Professor Dagobert Freys. *Pester Lloyd* 1927. február 5. 9.

33 Reprezentatív magyar művészeti kiállítások Németországban. Dagobert Frey egyetemi tanár Budapestre jön. 8 *Órai Ujság* 1934. április 4. 9.

34 A barokk ebben a konstrukcióban felemás értékelést kapott: bár transzcendens jellegű, ám túl sokat vett át a reneszánszból ahhoz, hogy történelmi szerepe egyértelműen pozitív legyen. Frey Dagobert előadása. *Budapesti Hírlap* 1934. május 20. 23.; Ein Vortrag Professor Dagobert Freys. *Pester Lloyd* 1934. május 23. 6–7. Az elmondottakat Frey 1935-ben részletes tanulmányban fejtette ki. Dagobert Frey: *Der Realitätscharakter des Kunstwerkes*. [1935.] In: uő: *Kunstwissenschaftliche Grundfragen. Prolegomena zu einer Kunstphilosophie*. Darmstadt, 1972. 107–149.

35 A cikk Kapossy János művészettörténésszel polemizált, aki még ebben a számban válaszolt Freynek. Frey Dagobert: Csepel-sziget térképe 1728-ból. *Archaeológiai Értesítő* 42 (1928) 159–165.; Kapossy János: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. Uo. 166–187.

36 Dagobert: Csepel-sziget térképe, 165.

37 Történetész fórumok egyébként nem írtak róla, az *Athenaeum* a Hazai és külföldi filozófiai irodalom között szemlélte, azaz a hazai szellemi életben inkább a filozófiához sorolták. Gáspár Ilona: Hazai és külföldi filozófiai irodalom 1929-ben. *Athenaeum* 16 (1930) 212.

eltérő módon rendkívül tág értelmű kifejezések.³⁸ Az udvarias recenzióban azonban hangsúlyosan megjelent az a kérdés is, hogy Frey tág fogalmai mennyire megfoghatók vagy erőltetettek. Bővebben idézem a kritika ezen részét, mert jól szemlélteti a merész gondolati konstrukciókhoz való ambivalens viszonyulást.

„Gondolatserkentő, irányító és fejlesztő erejét kevés munka éri utól. Érthető, hogy a feldolgozott terület nagysága, az eszközök gazdagsága egyúttal a hibák és hiányok alapja is. Nem is az elméleti megállapításokra célzunk: alaptételei – ha egyes szempontokból vagy egyes területekre vonatkoztatva vitathatók is, mindenképpen olyan lényegbeli jegyeket tartalmaznak általános fogalmazásban, hogy érvényüket még az előbbi lehetőség sem veszélyezteti. Ez a könyv eredményes és áldásos munkát végzett még akkor is, ha csak kísérletnek tekintjük is. Nem kívánhatjuk, hogy minden terület egyforma mélyen és egyforma mértékben legyen feldolgozva, azt se rohatjuk fel, hogy *példáit néhol kissé erőszakosan válogatja össze: természetesen, hogy mindent elkövet előre konstruált tételeinek és megállapításainak alátámasztására.*”³⁹

Látható, hogy még a szellemtörténet iránt nyitott Hekler tanítványa, Zádor Anna is innovatív, ám problematikus műnek tartotta Frey kötetét.⁴⁰ Ez azonban nem befolyásolta jelentősen kettejük személyes viszonyát. Frey több magyarországi művészettörténésszel is levelezett, ám a Zádornak írt levelei a legszívélyesebbek.⁴¹

A tudóskapcsolatok ápolásának egy másik módja a könyvküldés volt. Schoen Arnold város- és művészettörténész több alkalommal elküldte Freynek könyveit, tanulmányait, amire az osztrák történész rendre lelkes választ küldött, amelyben a professzionalizmus nemzetközi nyelvén szólt, azaz a levéltári anyag felhasználása feletti nagyrabecsülését fejezte ki.

„Nagy örömet szerzett nekem a Budapesti Anna-templomról szóló szép könyve⁴² elküldésével, amit szívből köszönök Önnek. A rendkívül gazdag levéltári anyag a lokális érdeklődésen túlmutatóan is értékes hozzájárulás. Nekünk, osztrákoknak kifejezetten örömteli, hogy az osztrákhöz oly bensőségesen kapcsolódó magyar barokk szisztematikus kutatása szép és öröndetes haladást mutat.”⁴³

38 Zádor Anna: Dagobert Frey: Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung. *Archaeológiai Értesítő* 43 (1929) 310–314.

39 Uo. 313. [Kiemelések tőlem – T. L. D.]

40 Zádornak 1928-ban jelent meg tanulmánya a magyar festők erdőábrázolásáról, amelyben szellemtörténeti retorikával indított ugyan („A tájkép iránt való előszeretet nem a föld, hanem a rajta lakó népek sajátos lelki és szellemi adottságának következménye...”), de a gyakorlati kivitelezés terén nem szellemtörténeti írásról volt szó. Zádor Anna: Az erdőábrázolás a magyar festészetben. *Magyar Művészet* 4 (1928) 609–627.

41 Dagobert Frey levele Zádor Annának. 1932. március 18. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK) Kézirattár. Ms. 1229/16.

42 Schoen Arnold: *A budai Szent Anna templom*. Bp., 1930.

43 Dagobert Frey levele Schoen Arnoldnak. 1930. december 10. MTA KIK Kézirattár. Ms. 2387/577. Schoen nem sokkal később *A budapesti Központi Városháza* [Bp., 1930.] című kötetét is elküldte, erre hasonló, a „nap-

Frey egyébként azokkal a művészettörténészekkel is igyekezett jó viszonyt kialakítani, akikkel vitája volt. Kapossy Jánossal bécsi kutatásai során többször beszélgettek különböző témákról: „Frey nem nyaral. Tegnap voltam nála, s ma este vacsorára vagyok hozzá hivatalos. Igen-igen megértettük egymást, sőt abban is, mi irodalom s mi nem; majd részleteket mesélek róla. Jót mulattunk.”⁴⁴ Zádor Anna később igyekezett segíteni Freynek az őt (egyébként teljesen jogosan) ért politikai vádak tisztázásában. Visszaemlékezését bővebben idézem, mert felbukkan benne Freynek a bátor hipotézisek iránti érdeklődése.

„Hekler alatt, és az egész magyar orientáció ilyen volt, voltak német vendégprofesszorok. Így például vendégprofesszor volt az akkor Bécsben működő Dagobert Frey, aki kiváló tudós volt, és Frey tartott előadást vagy szemináriumot egy hónapig, és akkor én az ő szemináriumára írtam egy olyan dolgozatot, amiben be akartam bizonyítani, valószínűleg nem volt igazam, de nagyon erős érvekkel bizonyítottam, hogy a San Pietro kupolájának az ovális, tojásdad alakú boltja az teljesen Michelangelo műve, senki másnak ehhez semmi köze. Ezt ma már nem merném mondani, de a Freynek nagyon tetszett, hogy én milyen bátor vagyok tulajdonképpen és elég ügyes érveket hozok fel, és ebből egy olyan barátság lett, ami nagyjából a Frey haláláig tartott annak ellenére, hogy szegénykém nagyon náci és németbarát hírbe került, talán nem is alaptalanul, nekem azonban a legborzasztóbb időkben küldött Breslauból rendszeresen kávé, és amikor az ő igazoltatása volt, ezt én nagyon részletes visszaemlékezéssel megírtam, hogy az abszolút zsidóbarátok közé tartozott és az egész nácizmus alatt nagyon kedvesen és barátián viselkedett velem.”⁴⁵

Angyal Endre és a „barokk reaktíválása”

Érdekes módon a korábban részletezett személyi és intézményes összeköttetésekkel nem járt együtt Frey szellemtörténeti szemléletének közvetlen adaptációja a művészettörténészek részéről. A *Gotik und Renaissance* teljesen máshol aratott sikert: Angyal Endre irodalomtörténész munkásságában, aki inkább marginális figura volt és egyfajta elfeledett szellemtörténésznek tekinthető. Angyal 1915-ben Pozsonyban született, érettségi után pedig Budapesten, Münchenben és Firenzében tanult. Magyarországon elsősorban a szellemtörténet felé szintén nyitott Kerényi Károly ókorász volt nagy hatással rá, később pe-

világra hozott” levéltári anyagot méltató választ kapott osztrák levelezőpartnerétől. Dagobert Frey levele Schoen Arnoldnak. 1931. február 7. MTA KIK Kézirattár. Ms. 2387/578.

44 Kapossy János levele Zádor Annának. 1930. augusztus 5. Közli Bardoly István – Markója Csilla: „Mennyire mély és sorsszerű, ami bennünket összeköt 18 év szenvedésén keresztül is”. Kapossy János Zádor Annának írt leveleiből. *Enigma* 15 (2008) 54. sz. 72. A tudóskapcsolatok ellentmondásosságát jól mutatja, hogy Kapossy ugyanebben az évben írt egy erősen nacionalista bírálatot Frey Burgenland-kötetéről, amelyben osztrák kutatóknak a magyar levéltárakból való kitiltását szorgalmazta. Törő: *Történelem határhelyzetben*, 148.

45 Zádor Annát idézi Markója: Ellentétek keresztkezési pontja vagy magad is, 57. Zádor egyébként zsidó származású volt, részéről azonban egyfajta túlélési stratégia volt az apolitikusság, ami bizonyos formában a Frey nácizmusáról szóló, idézett részletben is megnyilvánult. Zádorról bővebben lásd Markója Csilla tanulmányát. Markója: Ellentétek keresztkezési pontja vagy magad is, passim.

dig Zolnai Béla irodalomtörténész. A pécsi egyetemi bölcsészkaron szeretett volna tanítani, ám ez a terve végül nem sikerült, miután a kar 1940-től Szegedre, majd Kolozsvárra települt.⁴⁶ A pécsi szellemi életbe való integrálódását mutatja, hogy első művét a Pécsen induló és a szellemtörténészek munkáit megjelentető Minerva-Könyvtár sorozatban adták ki.

Angyalra jellemző volt a patetikus, túlzó, néhol kissé bombasztikus megfogalmazás, ezt levelezésében és könyveiben is nyomon követhetjük. A szellemtörténész Zolnai Bélának 1939-ben lelkendezve írta a következőket:

„Hisz már gólyakoromtól, 1933 őszétől kezdve, amikor, első egyetemi olvasmányaim közepett kezembe került Professzor Úr utolérhetetlen szépségű és mélységű Balassitanulmánya,⁴⁷ Önt tekintetem tudományos eszményképemnek, irodalmi evangelistámnak. S habár a budapesti egyetemre jártam, mégis, úgy érzem, tanulmányaim keresztül az Ön tanítványa is vagyok,⁴⁸ s az Ön kezét fogva haladok a szellemtörténet útjain.”⁴⁹

A „szellemtörténet útján” az első állomás a barokk színház történetét tárgyaló *Theatrum mundi* című könyve volt 1938-ban.⁵⁰ A gótikát Angyal a misztikussággal, mozgalmas-sággal azonosította, és szerinte a barokkban a reneszánsz hatások (például hogy a tömeg helyett az egyén drámája a színdarabok központi témája) mellett ez élt tovább. A barokk színház jellegét a „kozmosz jelleg”, a „végtelenbe törés”, a mindig változó adja. A fogalmak elhatárolásában Dagobert Frey munkásságára épített, akinek Angyal nem csak az 1929-es könyvét, de fontosabb tanulmányait is értően olvasta. A reneszánsznál a barokk magasabb színvonalú volt, mert a barokk drámákban jobban érvényesült az e világi és a túlvilági, a reális és a transzcendens szintézise. „Mégis, az egész fontos itt, míg a renaissance inkább az egyes részeket dolgozta ki gondosan.”⁵¹ A 16. századtól a történelem egyik fő konfliktusa, hogy a reneszánsz világias jellegű felfogása, mozdulatlansága és a „lappangó gótikus erők” lázas mozgalmassága, miszticizmusa összeütközésbe kerülnek egymással, amelynek tünetei a német vagy a magyar parasztháborúk, a hitviták, a démonológia, eldurvult szexualitás. Angyal kissé zavaros előadása szerint a spanyol nép őrizte meg a barokk alapját képező lelkiséget, mert ott szerencsés vérkeveredés ment végbe a gót, vandál, római és arab népek között.⁵² A spanyolok után az olaszok és az angolok tettek sokat a barokk szellemiség megszületéséért, hogy végül a Habsburg-barokkban (fő műfajai: jezsuita dráma és opera) és általában a német területeken érvényesüljön reális és szimbolikus, a mulandóság és esztétikum legmagasabb rendű szintézise.

46 Tüskés Tibor: Angyal Endre. *Pécsi Szemle* 10 (2007) 116–118.

47 Zolnai Béla: *Balassi és a platonizmus*. Bp., 1928.

48 Zolnai 1925–1940 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a Francia Filológiai Intézet vezetője volt.

49 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1939. december 21. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/420.

50 Angyal Endre: *Theatrum mundi*. Bp., 1938. (Minerva-Könyvtár.)

51 Uo. 20. [Kiemelés az eredetiben.]

52 Uo. 24.

Frey módszerét igyekezett követni abban, hogy egy kitekintés keretén belül megvizsgálta a 'theatrum' kifejezés elterjedtségét a barokk korban, és rámutatott, hogy a hadászat, a történetírás, a földrajztudomány mind színpadnak tekintették a világot, mert a címeikben is sokszor használják ezt a szót. Kitért a korabeli szellemhitre, babonákra és más, antropológiai szempontból érdekes témákra. A „barokk gondolkodás” definiálására viszont többször visszatért, ez érdekelt a legjobban. A filozófiatörténeti áttekintését azzal zárta, hogy bár a barokk kort a racionalitással azonosítják, valójában más a jelentősége. A racionalitás és miszticizmus közti határokat igyekezvén elmosni, Angyal kijelentette: „Ma racionalizmuson általában hideg, száraz, merev rendszert értünk. Elfelejtjük azonban, hogy a lényeg nem ez, hanem a világosság, a nagy összefüggések megvilágosodása, föltárása! Végeredményben a misztika is ide vezet.”⁵³ Angyal ezért jelentősen „átértékelte” Descartes, Leibniz filozófiáját, mert bennük szerint a racionális és irracionális elemeket egyesítő barokk intuíció nyilvánult meg. Könyve mélységesen elitista volt. Egy alkalommal a vándorkomédiások kulturális szerepéről ennyit jegyzett meg: „Mintha ezek a csak szórakoztatásra használt és eléggé lenézett emberek befolyásolhatták volna a Habsburg-udvar művészeit!”⁵⁴ A kultúra terjedését Angyal felülről lefelé képzelte el, így többször kiemelte, hogy a barokk eszmeiség az udvarokból terjedt el a nép körében és élt ott tovább népi passiójátékok formájában.

Angyal külön elemezte Fortuna szerepét a barokk drámákban. Anyai figura, a szereplők menekülnek előle, de vissza is vágyanak hozzá. Hol kedvez, hol szerencsétlenséget okoz. De összességében ő kulcsszereplő, mert állandó mozgásban tartja az eseményeket.⁵⁵ Angyalnál a 19. század sötét színeiben tűnik fel, mert ott a barokkal szemben a pesszimizmus vált uralkodóvá. Ám – és itt ismét csak párhuzamot fedezhetünk fel Frey nézeteivel – most olyan kor jön, ahol a reneszánsz helyett végre a barokk elemek lesznek megint dominánsak, és egy univerzalisztikus kultúrideál felé haladunk. A könyv utolsó részeiben voltak aztán olyan megjegyzései, amelyekben egyoldalúan dicsérte a korszak uralkodóit és kevés forráskritikával élt. Szerinte ugyanis I. (Habsburg) Lipót nem is uralkodott önkényesen, a néppel jól tett, amit jól mutat, hogy a barokk drámákban is méltatták heroizmusát és nemességét. A germán eredetű barokk hősideálnak szerint Lipót teljesen megfelelt.

A könyv merészebb részei fennakadtak a professzionális történeti fórumok szűrőjén. A Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a *Századokban* M. Császár Edit művészettörténész írt róla ismertetőt. Császár szerint Angyal tiszteletre méltó „odaadással iparkodik beleélni magát a kor lelkiségébe”.⁵⁶ Ez az előny azonban hátránnyá is válik, mert a barokk kor szinte minden megnyilvánulása iránt túlzott hódolattal él. I. Lipót átértékelését pedig nem vette be a recenzius gyomra:

53 Angyal: *Theatrum mundi*, 93. [Kiemelés az eredetiben.]

54 Uo. 95.

55 „Fortuna lényegéhez tehát nemcsak az tartozik, hogy sújt, de az is, hogy emel: s a dinamizmus így lehetővé teszi az optimizmust.” Uo. 114. Ebben a szeszélyes, női világban a színpad szereplői szexuális töltettel bírtak. „Elmondhatjuk, hogy a barokk hős Fortuna világában a hőizmust és erőst képviseli: ezek főmozgatói.” Uo. 128.

56 M. Császár Edit: *Theatrum mundi*. *Századok* 74 (1940) 116.

„Már a komikum, határát súrolja, amikor komoly megfontolás tárgyává teszi a kérdést, hogy I. Lipót, ez a tehetséges muzsikusz, közepes ember és rossz uralkodó – az eperjesi vértörvényszék talán mégsem iktatható a rendiség ellen intézett jogos támadások sorába? – megfelelt-e a heros fogalmának, aminek olasz operák alkalmi előadások hosszú során át ünnepelték.”⁵⁷

Ezzel együtt azonban Császár egyetértett a barokk gondolkodás és „lelkiség” sajátosságairól írtakkal. Hosszasabb és negatívabb bírálatot Hubay Miklós drámaíró és műfordító írt az *Esztétikai Szemle* számára 1940-ben. Egy évvel később Angyal ugyanitt válaszolt Hubaynak. Ez a polémia a szereplőket és a fórumot tekintve teljességgel a magyar történetírás peremvidékén zajlott le, ugyanakkor a vitázó felek olyan szempontokat vetettek fel a szellemtörténettel, illetve általában a történetiséggel kapcsolatban, amire érdemes részletesebben kitérni. Bár azt hozzá kell tenni, hogy Angyal és Hubay vitája inkább a szellemtörténetről folytatott diskurzus egyfajta utóhangja volt, mert addigra az irányzatról már lezajlottak a legnagyobb viták a hazai történetírásban.

Hubay azzal indított, hogy semmilyen „szellem” nem válik soha időszerűtlenné, halottá, ezért a szellemtörténet lényegénél fogva az aktuálissal foglalkozik, amikor egy bizonyos kor szellemének történetét írja. A mai magyar szellemtörténészek azonban megépítik az elmúlt korokat, így régi korok harcosainak tekinthetők, például Thienemann Tivadar irodalomtörténész. A szellemtörténészek nagyon szeretik a barokkot, ám nem vették észre, hogy annak 19. századi kritikája jogos volt, ráadásul politikai jelentőséggel bírt. „Mert a XVII. század másodlagos, német barokkjá és a XIX. század barokk-ellenességét jelentette egyszersmind Bécs abszolutizmusát és Páris demokráciáját és jelentette ezt az összeférhetetlen ellentétet nemcsak politikájuk, hanem szellemük természete szerint.”⁵⁸ A barokk nemcsak autoriter, hanem imperialista, erőszakos és militarista szellem volt Hubay szerint. Ma pedig ismét a barokk felé haladunk – ebben igaza van Angyalnak –, ami a korszak „reakciós természetéből” fakad. A szellemtörténészek pedig azáltal, hogy a barokk kor iránti megértést propagálják, lényegében a jelen folyamatainak elfogadását adják parancsba.⁵⁹

Az Angyal által elemzett színdarabok giccsesek, nem sok kulturális értékük van, jól lehet a szellemtörténészek imádják az efféle középszerűséget és elhanyagolják a kimagasló egyesek kutatását.⁶⁰ Hubay I. Lipót mentegetését komoly hibának látta.

57 M. Császár: Angyal Endre, 116. Érdemes a felekezeti aspektust is figyelembe venni a vitánál, ugyanis a recenzens a protestáns Mályusz Elemér felesége volt.

58 Hubay Miklós: A barokk reaktíválása. *Esztétikai Szemle* (1940) 71.

59 „Az abszolutista német barokknak és az imperatív stílusjegyekkel dolgozó szellemtörténetnek egy a tanítása: 'elfogadni a kor parancsoló szavát!'” Uo. 76.

60 Ez a megállapítás, tekintve a szellemtörténetnek az elitkultúra és a nagy egyéniségek iránti vonzalmát, tévesnek és ellentmondásosnak látszik. Hubay ugyanakkor később hozzáteszi, hogy ő kimagasló egyénen nem az uralkodói réteg tagjait érte, hanem olyan, nehezen skatulyázható (és így a korszakban marginalizáltak, azaz a szellemtörténeti kategóriákba nem illeszkedő) személyeket, akiket a korszakban marginalizáltak, azaz lényegében a vesztes szereplőket tartotta nagy személyiségeknek. Ezzel szemben a szellemtörténészek olyan egyéniségek életét vizsgálták, akik valamilyen formában tükrözték koruk szellemiségét. Uo. 74.

„Nyomorult fizetett tollnokok csatokolják ragyogóra a császári tekintélyt és közben kereskedői ügyességgel szavalják a mennyei és isteni jelzőket. Lélektani és etikai azonosság alapján például a női divatüzletek segédjeinek körében kereshetjük az ilyen 'végtelenbetörő' és ' kozmikus háttérű' kiszolgálókat.⁶¹ Mert ezeknek a nagyhangú és az őszinteség hijjával szinte kérkedő barokk íróknak és irodalomnak legmarkánsabb stílusjegye a kiszolgálás.”⁶²

Angyal hosszas vitairatot tett közzé válaszul. Hubayt igyekezett egy letűnt kor képviselőjének beállítani, akivel szemben ő képviseli a haladást. „Hubay még mindig 1920-nál tart, amikor aggodalmaskodó öregurak forradalmi újítást láttak a szellemtörténetben és meg akarták tőle menteni a tudományt.”⁶³ Zolnai Béla, Szekfű Gyula, az olasz és német szellemtörténészek azóta már komoly alapra helyezték a barokk-kutatást, Angyal oldalán tehát nyilván a tudomány áll. Hozzátette viszont, hogy a 19. század semmi eredetit nem alkotott, ellenben anarchisztikus korszak volt. Bécs és Párizs politikai szembeállítására azért hamis, mert a 17–18. században Angliában és Franciaországban is abszolút uralkodók voltak.⁶⁴ Egy adott szellem elterjedése nem erőszak és hatalom kérdése, hanem természetes folyamat: „A lélek megtalálta a maga formáit és beléjük nőtt: nem úgy erőszakolták rá.”⁶⁵ Angyal érzekelte, hogy „nőies” forráskezeléssel és témaválasztással vádolták, ezért gyorsan megindult a harc a szellemtörténet – általában a történetírás – maszkulin jellegének bizonygatásáért.

„Az északi barokknak sem a drámában, sem egyebütt nem kell szégyenkeznie. A komolyan mély Bidermann és a ragyogó Avancinus, a *férfias zordságú* Gryphius és a vídám Klaj időtálló irodalmi értékek. [...] Ezt a *nagyszerű teremtményt* nevezi Hubay 'szellemi inflációnak'? Inkább *csodálatos termékenységnek* nevezhetnők, a német géniusz Európára-szóló virágbabomlásának.”⁶⁶

Angyal védelmébe vette a barokk drámák képét a királyi hatalomról, és itt már megjelent az olasz ezoterikus fasiszta filozófus, Julius Evola hivatkozási alapként.

„A királyi hatalom nagysága, méltósága jutott ebben kifejezésre, az a természetfölötti erő, amelyet az uralkodó magában hordozott. Igenis természetes, hogy ilyenkor kozmikus képek toltak az uralkodót dicsőítő író tollára! Ez is csak azt mutatja, meny-

61 Ezzel Hubay lényegében azt mondta ki, hogy Angyal – miután forráskritika nélkül elfogadta és átvette a barokk színdarabok uralkodót dicsőítő sorait – egy női divatüzlet vásárlója.

62 Hubay: A barokk reaktiválása, 73.

63 Angyal Endre: Megjegyzések a barokkról és a barokk-ellenességről. *Estétikai Szemle* (1941) 38.

64 Ez jogos ellenvetés volt, Hubay viszont nyilván a 19. századi forradalmi párizsi hagyományokra gondolt és azokat állította szembe a Habsburgokkal.

65 Angyal: Megjegyzések a barokkról, 39.

66 Uo. 40. [Kiemelések tőlem – T. L. D.]

nyire a legigazibb, legősbibb lélekrétegekbe kapcsolódott a barokk, mennyire örök és mély mondanivalókat tolmácsolt.”⁶⁷

Nem fogadta el, hogy léteztek a barokk szellemén kívül elhelyezkedő nagy személyek a korszakban. Szerinte minden művész egyformán részt vett a barokk Európa felépítésében. Angyal kiállt a középkor és a barokk példaadó jellege mellett is, és a fegyelmet, a tekintélytisztelést állította erényként vitapartnerére elé.⁶⁸ Írását azzal fejezte be, hogy ma egy univerzalisztikus eszményre van szükség, és ezen a korszak nagy gondolkodói, José Ortega y Gasset, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev és Julius Evola munkálkodnak.

Angyal és Hubay vitájához az alábbi összegző megjegyzéseket fűzném. Hubay a vita hevében nem mutatott kellő megértést a szellemtörténet irányzatával szemben, mert azt túlságosan Angyal munkásságával azonosította. A barokk iránti rajongás nem minden szellemtörténész sajátossága volt. Benedetto Croce például nem igazán szerette, erre Angyal joggal hívta fel a figyelmet a vitában. Az is kérdéses, hogy minden barokk-kutató történész egyben a kor feltámasztására törekedett volna,⁶⁹ problémás továbbá a maskulin történettudomány és a feminin szellemtörténet szembeállítás is. Vitairata azonban jól szemlélteti a történetiség politikájának komplex kérdését, és számos megfontolandó kritikája volt Angyallal szemben, aki viszont nemegyszer az általa vizsgált múlt kritikátlan dicséretét adta. Hubay jogosan feszegette, hogy ha egy kor minden jelensége és személyisége visszavezethető egy mindent átható szellemre, akkor lényegében minden, a korszakban lejátszódó folyamat igazolhatóvá válik és a történész a mindenkor győztesek, illetve a mindenkor fennálló rend oldalára áll.⁷⁰ Ő ezzel szemben a kitörési pontokat, az alternatívákat kereste – kortársai közül említhetjük az általa egyébként nem ismert Walter Benjamin nevét, aki hasonlóan akarta „átszakítani”, megállítani a történelem folyamatát és a domináns folyamattal szemben alternatív szituációkat kiragadni.⁷¹ Angyal Hubayval vitázva egyértelműen kiállt az uralom magasztalása mellett, és írásában összeegyeztethetőnek gondolta a fasiszta Evolát olyan szellemtörténeti filozófusok nézeteivel, mint Ortega vagy Bergyajev.⁷² Szerinte ráadásul nincsenek kitörési pontok, egy adott kor szelme holisztikus módon mindent lefed.

67 Angyal: Megjegyzések a barokról, 41.

68 Uo. 50.

69 Gondoljunk Szekfű Gyula híres „neobarokk” fogalmára. A barokk 20. századi továbbélését Szekfű Angyallal szemben nem üdvözlendő, hanem problematikus jelenségnek tartotta a saját korára nézve.

70 Ez a felfogás nyilvánul meg minden olyan kortárs vitában is, ahol régi korok jelenségeinek bírálatát azzal utasítják el és nevezik történetietlennek, hogy az adott korszakban a kritizált vonás általános volt.

71 Walter Benjamin: A történelem fogalmáról. In: *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. (Osiris Tankönyvek) I. 670.

72 Ortega vagy Bergyajev semmiképpen nem volt azonos kategória Evolával, jóllehet Ortega életművében azért vannak kellemetlen szövegek. A Gerinctelen Spanyolország című esszéjének bizonyos részeit (1921) akár Evola is írhatta volna. José Ortega Y Gasset: Gerinctelen Spanyolország. In: uő: *Két történelmi esszé*. Bp., 1983. 22–23., 41., 47., 84., 88.

Egy félresikerült Frey-recepció

Angyal kapcsolata Zolnai Bélával időközben elmélyült, levelezésükben 1941-től megjelent a tegezési forma, és a levelek tanúsága szerint egymás családjával is megismerkedtek.⁷³ 1940-ben jelent meg Zolnai könyve a magyar biedermeierről, erről Angyal az *Irodalomtörténet* számára írt ismertetőt. Hogy mennyire holisztikusan fogta fel a barokkot, jól mutatja, hogy a biedermeierben is a barokk vonásokra (például hogy a világ egyenlő színjáték) hívta fel Zolnai figyelmét. Máskor pedig a Frey által kedvelt gótikus erényeket, például a miszticizmust hangsúlyozta: „A biedermeier nőtípus [a transzcendens vonásokkal felruházott és eszményített nőalak – T. L. D.] viszont későromantikus eredetű, de gyökereiben a gótikához és a platonista költészethez nyúlik vissza.”⁷⁴ Zolnai és Angyal fokozatosan elmélyülő és még bőven a második világháború után is tartó barátsága érdekes talánya a tudománytörténetnek. Zolnai magasabb színvonalú és néhol eltérő történetpolitikai élű szellemtörténetet⁷⁵ művelt, mint Angyal. Angyal szerint a gótika és a barokk mozgalmassága, transzcendens jellege szemben állt a középkori román, majd a reneszánsz stílusok, továbbá a 19. századi polgárság merevségével. Zolnai viszont éppen a 19. századi polgári biedermeiert tette meg követendő eszményképnek, amelyből – szemben a barokkal vagy a neogótikával – hiányzott a heroikus pátoz.⁷⁶ Kettejük történelemképe tehát komoly feszültségben volt egymással, ugyanakkor összekötötte őket a szellemtörténet iránti elkötelezettség.⁷⁷

Zolnai több vonatkozásban Angyal pártfogója volt, akinek erre nagy szüksége lehetett, mert kívülállóként tekintett magára és kérte „Béla bátyámat”, ne felejtse el: „Életem egyik legnagyobb csalódása, hogy magyar tudósok egy törekvő, s talán nem egészen tehetségtelen fiatalembert így akarnak 'elfűrészelni'.”⁷⁸ Zolnai segített Angyalnak, hogy új művét Szegeden jelentessék meg, illetve abban is támogatta fiatalabb pályatársát, hogy Kolozsvárra kerüljön magántanárként. Zolnai vezette ugyanis 1940–1945 között a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Francia Filológiai Intézetét. Az ot-tani helyzetet jól jellemzi Angyalnak egy 1944-ben írt levele: „Mellékelem apai nagymamám eddig még be nem adott keresztlevelét. Édesanyám pedig biztosan megküldötte Neked

73 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1941. december 30. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/422.

74 Angyal Endre: Zolnai Béla: A magyar biedermeier. *Irodalomtörténet* 30 (1941) 116.

75 Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Bp., 2001.

76 „A Biedermeier nem teremtett magának külön építészetet. Hiányzott hozzá a hivalkodó páthosz, a belső nagyratörés, az örökkévalóság gondolata. [...] Az a neogótika, amit a romantikus középkorkultusz anakronizmusként termelt, hogy visszahozza az egykor barbárnak hitt, de most szeretettel fölfedezett és ápolt csúcsíves formákat, távol állott a biedermeier lélektől és nem is hódította meg a mindennapi életet...” Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp., 1940. 11–12.

77 A háború után mindketten figyelemmel kísérték a szellemtörténet nemzetközi fejleményeit. „Mint érdekes hírt közlöm, hogy Tübingában, ill. Stuttgartban újra megjelenik a 'Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte'. Úgy látszik, kissé korai volt még a szellemtörténetet elpa-rentálni.” Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1949. október 28. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/445.

78 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1943. február 16. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/431.

annak a dédnagyanyámnak keresztlevelét, kinek evangélikus vallását az egyik okmány nem tüntette föl. Kedves kollégáid most már igazán nem 'zsidózhatsz' le engem!"⁷⁹

A végül nem Szegeden, hanem a szegediekkel való ellentét miatt Kolozsváron kiadott mű – melyet kéziratos formában Zolnai is láttamozott – a középkori lovagi kultúrát és költészetet tárgyalta.⁸⁰ Angyalnak hatalmas műveltsége volt a kor filozófiai munkái terén, a gótikát és reneszánszt ugyanakkor ismét Frey nyomdokain definiálta és értékelte. A reneszánsz szemben a gótika által áthatott lovagi költészetet állította piederstálra.

„Lényegét már nem a korai századok, az 1100 előtti évek merev és zordon dogmatizmus határozza meg, de még nem is az 1750, illetve 1789 utáni évek mindent szétbomlasztó és a káoszba vezető szabadgondolkodása. Törvény és szabadság, Kozmosz és ember, Isten és természet gyönyörű harmóniáját alakítja ki az udvari világnézet.”⁸¹

A pátozoz hangvétél végig jellemző a műre, Angyal egyenesen felmagasztalta az általa elemzett kor gondolkodását, miközben Evola munkásságát⁸² is egyre többet hivatkoztatta, ráadásul döntő szöveghelyeken. A témakijelölés egyébként az Angyal által ismert szellemtörténész, Johan Huizinga híres művét, *A középkor alkonyát* idézte. Angyal és Huizinga módszere azonban egy döntő ponton eltért egymástól. Huizinga végig figyelt az ideák (egy kor önképe) és a valóság (az önkép által elfedett struktúrák) feszültségére, a köztük lévő különbségekre.⁸³ Angyalt ez a különbségtétel sokkal kevésbé érdekelte, ő az ideák és a valóság szféráját azonosnak tekintette.

„Kétségtelen, hogy az udvari életnek nem minden jelensége tükrözi vissza salaktalan tisztaságban az irodalom-hirdette ideált. Az emberi gyarlóság az udvarokban, az uralkodók és főurak életében sok visszás jelenséget produkált. De az is kétségtelen, hogy az egész udvari élet tudatosan tört az ideálok megvalósítása felé. És akadt egy pont, ahol valóság és eszmény tökéletes harmóniában találkoztak, az udvari ünnep világá-

79 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1944. február 27. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/432.

80 Angyal Endre: *Udvari kultúra, udvari költészet*. Kolozsvár, 1944. (Széphalom-Könyvtár 100.)

81 Uo. 6.

82 A fasizmus nem feltétlenül fajelméletet jelentett Angyal esetében, hanem a hierarchiáknak, az uralomnak való, misztikus érvekkel alátámasztott behódolást, a kasztrendszer és a patriarchátus igenlését, a felvilágosodás teljes elutasítását, a polgári rend elleni barbár-pogány lázadást, minden társadalmi-szellemi elmentetnek egy organikus egészben való feloldását. A fajelméletől könyve elején elhatárolta magát (uo. 9.), bár az elhatárolódást később gyengítették a germán vérről és az északi szőke, kék szemű embertípusról leírtak. Uo. 31. Angyal Evolára hivatkozva egyébként elutasított bármilyen egalitárius vagy emancipatorikus szemléletet és törekvést. „A tradicionális világkép azt vallja, hogy az ember születési helyzete nem véletlen. Azt, hogy milyen osztályba születik bele valaki, végső elemzésben transzcendens erők határozzák meg. A létezés hierarchikus rendje az emberi életben is kell, hogy érvényesüljön, s mindenkinek egyenlősége pusztán illúzió.” Uo. 184. Az olasz fasizmusról lásd Christopher Duggan: *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája*. Bp., 2016. Nem célom eldönteni a vitát, hogy mennyire tartozott hozzá a fajelmélet az olasz fasizmus minden szakaszához, ugyanakkor Evoláról kijelenthető, hogy rasszista filozófus volt.

83 Johan Huizinga: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Bp., 1983.

ban. Az ünnep pillanatában az udvari világ maradéktalanul átélte a nagy eszmények, a metafizikai gyökerű ideák valóságba-lépését.”⁸⁴

A szerző könyve azonban végig azt sugallja, hogy ez a harmónia nemcsak bizonyos pillanatokban, hanem lényegében állandóan létezett.

Könyvében ismét olvashatók dicshimnuszok „germán” császárokról, Miksa magyar királyról, I. Lipótról, II. Frigyesről, akik a kontinuitást jelképezték.⁸⁵ A női „energiák” és Fortuna kordában tartása is a nagy uralkodók erénye.

„Tradicionális gyökerei vannak az udvari nő-tiszteletnek. A hagyományos világképben a Nő gyakran mint irracionális erők hordozója, mint a titkos tudás képviselője és papnője jelenik meg. A nőiesség szférája, az irracionalitás és a Fortuna-világkép ezernyi rejtett szállal összefügg egymással. Amint pedig az uralkodó virtusa legyőzi és magáévá teszi Fortunát, úgy lesz a Nő, a *Donna-Sapientia*, a hőrosz misztikus arájává. Ez a szemlélet adja meg az udvari szerelem ezotérikus hátterét.”⁸⁶

Angyal ezúttal nem csak az egyetemes történelemből hozott példákat, de szellem-történeti konstrukcióiba immár magyarországi szereplőket is igyekezett beilleszteni: Anonymus és Kézai Simon szerint gótikus lovagi szerzők voltak.⁸⁷ Érdekes viszont, bár nem meglepő, hogy a magyar nacionalista elfogultság nem volt jelen a művében, sőt egyszer a szláv kultúra elsőbbségét hangoztatta.⁸⁸

Angyal könyvét már egy merőben új helyzetben, 1946-ban ismertették az *Irodalom-történet* hasábjain. Az elutasító bírálatot író Szauder József irodalomtudós szerint az Angyal által nagyra becsült Dagobert Frey minőségileg sokkal jobb módszertant képviselt, mint a rá hivatkozó Angyal. A kritizált mű szerzőjének módszere ugyanis abban áll,

„... hogy a szellemi élet területeinek különleges struktúráit elhanyagolva, az egyiknek élmény- és formavilágát a másik megértésére vesszük igénybe, tekintet nélkül arra, hogy még az egységes szellemi irányok is egészen különböző formákat öltenek, különböző intenzitással lépnek föl s lényeges időbeli eltolódással bontakoznak ki, mindenkor a művészetek kifejezési formája, hordozóik tehetségi foka szerint. Angyalnak e módszer veszélyeit is ismernie kell, hiszen D. Frey Gotik u. Renaissance c. könyvében, melyre oly gyakran hivatkozik, hosszú s magvas eszmélkedést találhatott erre vonatkozólag.”⁸⁹

84 Angyal: *Udvari kultúra*, 8.

85 Uo. 37., 99.

86 Uo. 38. [Kiemelés az eredetiben.] Angyal számára fontos volt, hogy a nő ne egy szabadjára engedett erő legyen, hanem valaminek a szolgálatában álljon: „A keresztény szellemű udvari univerzalizmusban azután Fortuna nem öncélú vak erő, hanem a Gondviselés eszköze.” Uo. 123.

87 Uo. 58.

88 „Másképp az Anjouk, Zsigmond és Mátyás alatt Magyarország felé is példát mutat ez a cseh udvari kultúra.” Uo. 163.

89 Szauder József: Angyal Endre. Udvari kultúra, udvari költészet. *Irodalomtörténet* 35 (1946) 45.

Szauder tehát a történelmi jelenségek egyediségének, időbeli folyamat-jellegének figyelembevételét hiányolta Angyalnál. Úgy vélte továbbá, hogy a szerző fogalmai (gótika, reneszánsz, barokk) túlságosan tág értelműek, térben és időben is szétfolynak, nem látjuk őket történeti fejlődésükben. Bár Szauder kritikáján Angyal megsértődött,⁹⁰ a recenzens kifogásai teljesen jogosak voltak, ahogy igazoltan mutatta ki a Frey és Angyal közti minőségbeli különbségeket is.

A szellemtörténet feltételei

A tanulmányomban bemutatott osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok azt mutatják, hogy a történetfilozófiailag jól képzett szellemtörténészek gyakran a szakmák köztes határvidékein és/vagy az egyes diszciplínák peremlein helyezkedtek el.⁹¹ A szellemtörténet a professzionális történetírásba gyakran szelídített formában, eszme-, fogalom- vagy művelődéstörténeti formában érkezett meg, mint azt Hans Hirsch esetében láttuk, bár kivételek természetesen mindig akadtak. Frey és Angyal esetei azt mutatják, hogy egy irányzat iránti nyitottságot gyakran az intézményes háttér vagy annak hiánya határoz meg, azaz az egyes „iskolák” között nem egyszerűen tetszés szerint választ a történetíró: az ilyen irányú érzékenységeket a struktúrák, a közeg jelentősen befolyásolják. Úgy is mondhatnánk, hogy az interdiszciplinaritás sok esetben csupán tetszetős jelszó és program marad, egészen addig, amíg a tudós maga is diszciplínák között vagy azokon kívül találja magát. A magyar szellemi életre pedig jellemző volt, hogy még ott sem érvényesültek mélyebben Frey nézetei, ahol egyébként kézenfekvő lett volna, tehát a művészettörténetben. Ahol az osztrák történésznek komolyabb hatása volt, ott a recepció módszertanilag, történeti érzékenység terén sokkal gyengébb volt.

Angyal az 1938-as könyvének (*Theatrum mundi*) azon részeiben valósította meg leginkább Frey szemléleti és módszertani elveit, amelyekben a 'theatrum' kifejezés különböző jelentéseit vizsgálta a tudomány, kultúra, politika területein. Ha munkásságában ebbe az irányba halad tovább, valószínűleg egy sokkal komolyabb recepció jött volna létre. A két szerző összehasonlításából kiderül, hogy míg Frey tág, szintetikus fogalmainak volt történetileg megfogható alapja, amely a látás történetiségével függött össze, addig Angyal egyre ködösebb és általánosabb jelentéseket keresett a gótikus és barokk lelkeség kapcsán (például: „kozmiakosság”), a történeti sajátosságok pedig kevésbé érdekelték.

90 „50-et még 1944-ben megkapott a Bibliográfiái Központ: Gál István barátom ezeket jórészt szét is küldte bel- és külföldi könyvtáraknak. Gáldi László és Kardos Tibor pedig ugyanakkor megígérték, hogy az *Archivum Philologicum*-ba, illetve a *Századok*-ba írnak róla. Eddig azonban hiába vártam erre... Az *Irodalomtörténet*-ben már jött róla kritika, Szauder József tollából, elég fölényes és kioktató modorban [...]” Angyal Endre levele Zolnai Bélának[?]. [Valamikor 1948 körül.] MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/439. [Kiemelések az eredetiben.]

91 Erre nézve lásd a szellemtörténet felé nyitott Kerényi Károly, illetve a szellemtörténész Fülep Lajos vagy az emigráns Tolnay Károly eseteit. Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet. In: uő: *Szerep és mű.* Bp., 1981. 248–297.; Lackó Miklós: Fülep Lajos a magyar szellemi életben. In: uő: *Korszellem és tudomány.* Bp., 1988. 220–306.; Lackó Miklós: Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai. In: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945.* Szerk. uő. Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 14) 67–96.

Angyal és Frey helyzete egyébként a professzionálisok és „kívülállók” két eltérően értékelhető szembenállását példázza: míg Frey elmaradt hazai recepciója inkább sajnálatos fejlemény, addig jobban érthető Angyal szakmai fórumoktól való távol tartása.

Egy további tanulság, hogy a történetírói paradigmák és politikai jelentések között általában bonyolult összefüggés tapasztalható, azaz önmagában senkit sem lehet politikailag besorolni valamelyik táborba annak alapján, hogy milyen irányzat elveit vallotta magáénak. Szellemtörténeti filozófusokat nem csak az olasz fasizmust szimpátiával figyelő Angyal olvasott lelkesen, de számos német *völkisch* vagy kifejezetten náci szemléletű szerző, így például Harold Steinacker is gyakran lapozta fel Spranger, Dilthey, Weber és mások kötetét.⁹² Frey pedig könnyedén váltott át a szellemtörténetből a biológiai érvelésbe munkásságának *völkisch* szakaszában.⁹³ Önmagában tehát nem elég valakit politikailag felmenteni/megvédeni azzal, hogy a szellemtörténet paradigmájához soroljuk. A magyarországi szellemtörténet nem érdemli meg a teljes elutasítást, ám Angyal esete azt mutatja, hogy voltak olyan alakjai is, akiket talán nem szükséges „reaktíválni”.

92 Jörg van Norden két világháború közötti német történész szövegek vizsgálata után arra jutott, hogy a szellemtörténeti ismeretelméleti pozícióval (amelyet a szerző „konstruktivistának” nevez) való azonosulás nem determinálta egy adott történész távolságát vagy közelségét a náci rezsimhez, de a *völkisch* történeti iskolához sem: Jörg van Norden: *Geschichte ist Bewusstsein. Historie einer geschichtsdidaktischen Fundamental-kategorie*. Frankfurt [am Main], 2018. (Forum Historisches Lernen) 64.

93 Ami azt illeti, a háború után Frey azt jósolta, hogy általában a tudományok egy „biológiai fordulat” előtt állnak, és ez a politikai életre is alapvető befolyással lesz. Nem túl bizalomgerjesztő jóslat egy egykori nemzetiszocialistától. Frey: *Selbstdarstellung*, 50.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848

István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221

STUDIES

Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató-
központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

